

Римов — давньоруське місто-застава

«Се у Римѣ кричатѣ под саблями половецкими»¹ — такими словами констатував автор «Слова о полку Ігоревім» розгром давньоруського міста-застави Рима (Римова) ханом Кончаком влітку 1185 р. Назва цього міста-застави на прикордонні Київського князівства з половецьким степом двічі згадується й літописами: у Лаврентіївському під 1096 р. в «Поученні» Володимира Мономаха: «... идохомъ на вои ихъ, за **Римов** (виділення наше.— М. С.), и бох ны поможе»; у Іпатіївському під 1185 р.: «... То слышавше Половци, и возвратишася отъ Переяслава. Идоуши же мимо пристоупиша к **Римови**...» і далі: «Половци же вземше городъ **Римовъ**, и ополонишася полона, и поидоша во свояси».

Думки дослідників про місце розташування давньоруського Рима (Римова) різні², В. Г. Ляскоронський припускав, що це — у пониззі р. Сули поблизу гирла її правої притоки Буромки, на місці сучасної Малої Буромки. З ним погоджувався і К. В. Кудряшов. Н. П. Барсов локалізував Рим в околицях с. Римарівки на р. Груні поблизу м. Гадяча. П. В. Голубовський, думку якого підтримували Д. І. Багалій, С. М. Соловйов та інші, розташував його у межах уроч. «Рим» в Прилуцькому повіті Полтавської губернії. В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра пов'язують це місто з Тарасівським городищем на Сулі. Ю. А. Ліпкінг відносить його до Гочівського городища на р. Пслі (Біловський район Білгородської області).

Як бачимо, згадані місця розсіяні на великій території Лівобережної України від пониззя Сули до верхів'їв Псла. Дослідники чомусь залишили поза увагою свідчення літопису, які стосуються визначення макрорайону можливого місцерозташування Рима: «...Половци же вземше городъ Римовъ, и ополонишася полона и поидоша во свояси». І кількома рядками нижче: «... а друзии Половце, идоша по онои стороне к **Поутивлю**. Кза оу силахъ тяжкихъ, и повоевавши волости и села ихъ пожгша. Пожгоша же и острогъ оу Поутивля, и возвратишеся во свояси»³. З наведеного уривка виходить, що, по-перше, Кза по відношенню до Кончака, коли той повертався від Переяслава і розгромив Рим, був на «онои», тобто на «ратной» — лівій стороні Дніпра. По-друге, Кза з Кончаком не з'єднався, а тому і не міг брати участі у здобутті міста-застави Рима, всупереч припущенню Ю. А. Ліпкінга, що половці здобували його об'єднаними силами Кончака та Кзи. По-третє, Кончак, який повертався від Переяслава і громив Рим, був на **правому боці Дніпра**. Отже виходить, що місто-заставу Рим слід шукати в межах Київської землі, точніше — в її подніпровському пограниччі. Адже на лівобережжі Дніпра лежали володіння Переяславського князівства, а сам Кончак пропонував Кзі: «**Поидемъ на Киевьскоую сторону**»⁴.

Про який же похід йдеться в «Поученні» Мономаха? Певно, він належав до значних, оскільки князь брав у ньому участь («идохомъ на вои ихъ, за **Римовъ**»).

Простежимо уважно за літописами діяльність Володимира Мономаха. До знищення «Итларевой чади» та Кітана у 1095 р. в Переяславі та на Трубежі у нього не було походів на половців, які він міг би характеризувати як розгромні («избиша ихъ, а друзии поимаша»). Виступ 1093 р. на Правобережжі, який закінчився ганебною поразкою і загибеллю брата Ростислава у Стугні, не може братися до уваги.

Всі переможні для русів походи на лівобережжя Дніпра, очолювані Святополком та Володимиром Мономахом, відбувалися: 1096 р. (похід на Тугоркана) — р. Трубіж; 1101 р. — р. Золотча (Золотоноша?); 1106 р. (на Шарукана та Боняка) — Лубни на Сулі; 1109 р. — Сіверський Дінець; 1110 р. — Воїнь на Сулі; 1111 р. — міста Шарукан, Сугров

на Сіверському Дінці («шедше за Голтавомъ»); 1113 р.— у Виря; 1116 р. — Сіверський Донець (сам Володимир не брав участі, син Володимира Ярополк та Всеволод Давидович здобули Сугров, Шарукан, Балін). З того часу до кінця життя (вмер Володимир 19 травня 1125 р.) князь на половців не ходив.

Таким чином, коло наших пошуків скорочується до «безадресного» походу на половців Святополка і Володимира Мономаха у 1103 р. в глиб Половецької землі, на р. Сутін — Молочні Води. Цей виступ здійснювався по **правобережжю Дніпра** «на конихъ и въ лодяхъ. И придоша ниже порогъ, и сташа въ протолчехъ и в Хортичимъ острове, и вседоша на коне, и пешьци из лодей выседаваше идоша в поле 4 дни, и придоша на Сутинъ»⁵.

Це єдиний похід, грандіозний за своїм задумом та блискучий за результатами, який міг бути особливо відзначений Володимиром і який ми маємо підставу вважати походом «за Римовъ». Таким чином, дві згадки Рима літописами у зв'язку з двома подіями, розділеними понад 80 роками, приводять до висновку, що давньоруське місто-застава Рим або Римов існував на **правобережжі Дніпра**.

Такими є історико-географічні аспекти цього питання. Розглянемо його з точки зору військово-тактичної.

З літопису відомо, що хан Кончак недаремно заслужив на Русі епітети «окаанныи и безбожныи и треклятыи Кончакъ»⁶. Стратегічним задумом його було здобуття Києва і розгром Київської землі. Про це свідчить його суперечка з ханом Кзою після поразки сіверських військ і захоплення в полон Ігоря та його соратників: «Половце победивъше Игоря с братьєю, и взяша гордость великою, и скоупиша весь языкъ свои на Роускоюю землю. И бысть оу нихъ котора. Молвяшеть бо Кончакъ «Поидемъ на **Киевськоюю стороною**, где соуть избита братья наша и великыи князь наш Бонякъ. А Кза молвяшеть: **поидемъ на Семь**, где ся остале жены и дети, готовъ намъ полонъ с обранъ, емлемъ же горды без опаса. И тако разделишася на двое. Кончакъ поиде к **Переяславлю** и остоупи городъ, и бишася тоу весь днь». Слова «весь днь», мабуть, слід читати «все дене» — «все дни»⁷.

Отже, переяславський князь Володимир Глібович надіслав звістку Святославу і Рюріку у Київ та Давидові у Треполь, коли половці були вже біля міста. На це вказують його слова: «Се Половци оу мене. А помозите ми!»⁸. Відстань між Переяславом і Києвом майже 130 км, а Переяславом і Треполем — 45 км. «Святослав же слашеть ко Давыдъ, а Давыдъ стояшеть оу Треполя»⁹. Відстань від Києва до Треполя — близько 60 км. Зваживши на те, що «Смолняне же почаша вече деяти», слід також врахувати втрати часу на віче та надіслання відповіді Святославу. Зворотний шлях гінця (Треполь—Київ) — 60 км. Таким чином, було втрачено не менше трьох днів з того моменту, коли «Святослав же съ Рюрикомъ и со инеми помочьми влегоша во Днепръ противоу Половцемъ, а Давыдъ возвратися опяť со Смолняны. То слышавше Половци, и возвратишас [я] от Переяслава. Идоущи же мимо пристоупиша к Римови»¹⁰.

По Дніпру на човнах руські дружини повинні були пройти понад 130 км до гирла Трубежу, а Кончаку до Зарубинської переправи — близько 10 км (він випереджав супротивника на два дні). «И тако князе Роуские опоздишася и не захаша ихъ. Половци же вземше городъ Римовъ, и ополнишася полона, и поидоша во свояси»¹¹.

Напад почався з району зосередження половців поблизу озера Лиман (Зміївського району Харківської області). Розіславши по вежах конвойні загони з полоненими, половці вийшли з-за «Дону» — Сіверського Дінця — через Зміївську переправу й вдерлися на Русь. Кза повернув до Путивля, Кончак — на захід, ймовірно, шляхом Лтава—Миргород—Лубни—Горошин на Сулі. Тут частина половецьких військ

обложила застави по Сулі, а частина повз Канів або Заруб кинулася на Поросся. Сам Кончак обложив Переяслав. Розбивши міста-застави по Сулі й Росі, він забезпечив свій тил та лівий фланг Кзи. Але поділення військ не допомогло йому оволодіти столицею Переяславського князівства. «По Рси и по Сули гради поделиша», — говорить про це автор «Слова». Розгрому Поросся та облозі Переяслава міг перешкодити Давид, але він злякався й, зрадивши Святослава, повернув дружини назад і пішов до Смоленська.

У якому напрямку Кончаку було зручніше та безпечніше відступати? Цілком очевидно, що військам, обтяженим полоненими та обозами з трофеями, йти назад лівобережжям було недоцільно. Позаду лежали руїни спалених міст й спустошених повітів, переправи через численні річки. Найзручніший шлях був поряд. Форсуючи Дніпро поблизу Заруба біля гирла Трубежу, Кончак з'єднувався з військами, які громили Поросся, і по торованому шляху вздовж Дніпра (Гречнику) уникав погоні. На цьому шляху до нього могли приєднатися війська, що воювали по Сулі. Сили зосереджувались. Крім того, він міг скористатися й човнами, як це робили руські воїни, спускаючись униз по Дніпру. З тактикою руських князів Кончак добре ознайомився, бо не раз брав участь найманцем у їхніх міжусобицях. Попереду були русько-половецькі переправи біля гирла Орелі-Переволочинська та гирла річки Протовча-Протовчанська, де на карті Боплана (XVII ст.) вказана Татарська переправа (трохи вище с. Обухівки Дніпропетровського району).

На карті Верхньодніпровського повіту, виготовленій земським землеміром Денисенком у 1900 р., приблизно за 6 верст від гирла, на річці Самоткань позначено містечко «Рымъ». Знизу по течії до нього підходило заплавне болото, за яким розташувався «Рымский лесъ». Вище по річці було село «Рымъ», а ще вище — між верхів'ями балок Терновата та Глибока — «Рымские хутора»¹². Ця ж група топонімів є й на планшетах Катеринославської губернії в межах території, координати якої 3°40'—40°20' східної довготи та 48°44'—48°30' північної широти¹³. Згадане містечко «Рымъ» зафіксоване й статистикою 1900—1911 рр.¹⁴ Цілком можливо, що група назв, співзвучних Риму «Слова» та літописному Римову й Римському болоту, явище не випадкове. До річч, Римський ліс і село Рим й досі зберігають ті ж назви*. І нині Римський ліс уверх по р. Самоткані переходить в заплавне болото, де до червня—липня залишаються вологі місця. Взагалі ж заплава розорюється під городами, однак велика площа використовується під випас. Тому ми маємо право припустити, що картографічний «Рымский лесъ» позначений на місці середньовічного болота та лісу.

На нашу думку, саме тут, на шляху до Протовчанського броду біля р. Самоткані, правої притоки Дніпра, стояло містечко-застава на прикордонні Київського князівства — Рим (Римов), очевидно, з чорноключуцьким гарнізоном, який Кончак розгромив мимохідь. Невеличкий гарнізон застави, безумовно, не міг витримати штурму переважаючих сил ворога.

Розбивши Рим (Римов), війська Кончака спокійно перейшли Дніпро Протовчанським бродом і по межиріччю Орелі та Самари найкоротшим шляхом досягли верхів'їв Тору, де стояв стан половецької орди. Звідси, з Тору, утік Ігор на Русь напередодні приходу Кончака. Розрахунки часу навали Кончака на Русь з великою мірою вірогідності зроблені Б. О. Рибаківим¹⁵.

Археологами Л. П. Криловою та І. М. Єліновим разом з автором статті знайдено стародавнє городище у межах картографічного міста «Рымъ» у долині р. Самоткань під Римським лісом (рис. 1). У 1973 р.

* На жаль, ми не маємо в своєму розпорядженні джерел, що могли б пояснити походження вказаних топонімів. Місцеві старожили також не знають, звідки походять назви, синонімічні Риму.

тут провів розвідку Д. Я. Телегін, обстеживши два невеличких рівчачки. Знайдені фрагменти кераміки датуються періодом до Київської Русі (зарубинецьким?). Систематичного обстеження та археологічного вивчення вказаного району не провадилось.

Найвні матеріали дають підставу для таких висновків. Як свідчить докладний аналіз літописних даних, місто-застава Рим стояло на прикордонні Київського князівства з степом. Макрорайон місцезнаходження Рима (Римова) згідно з «Поучением» Мономаха та літописним опо-

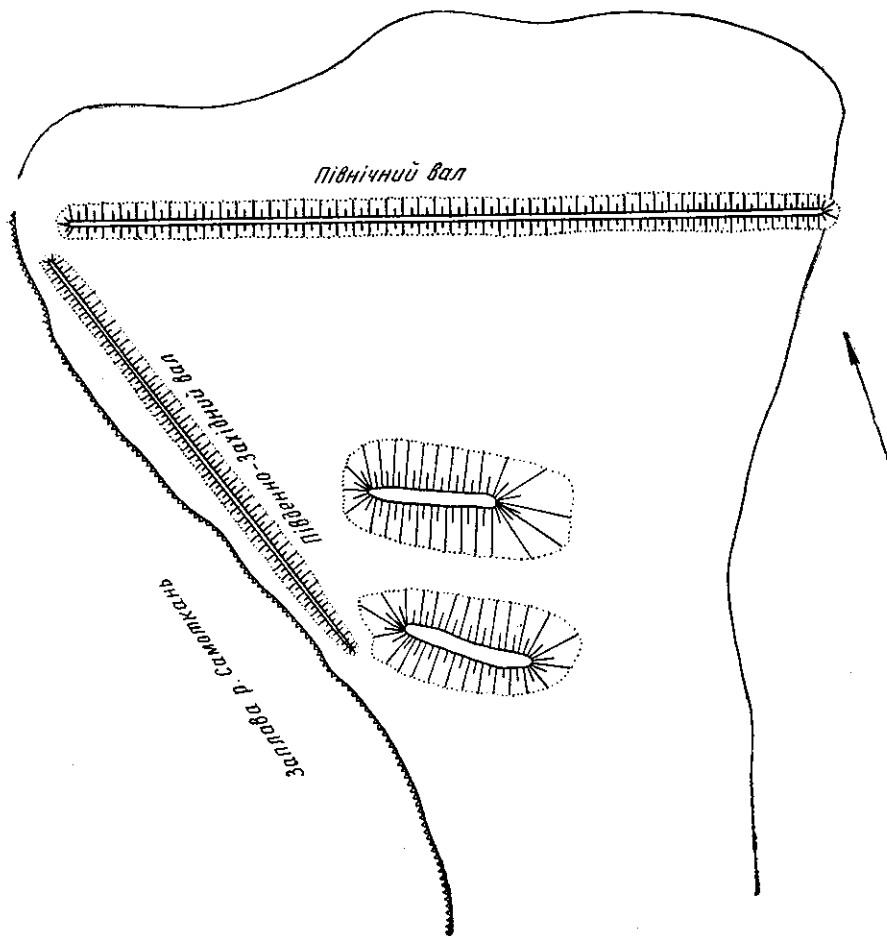

Рис. 1. Схема ймовірного місцезнаходження давньоруського міста-застави Римова.

віданням 1185 р. визначається правобережжям Дніпра. Що ж до наведених припущень про його розташування на лівобережжі Дніпра, то їх слід відхилити, бо вони не враховують основні джерела в повному обсягу, зокрема, той незаперечний факт, що військо хана Кзи відносно дружин Кончака — «идоша по **оной** стороні к Поутивлю», тобто по лівому боці ріки. Ця фраза свідчить, що Кончак був на правому березі Дніпра.

Дізнавшись про те, що Святослав з Рюріком «влегоша въ Днепръ», Кончак негайно зняв облогу Переяслава і відступив за Дніпро. Коли б Рим стояв поблизу Зарубинської переправи, він би не зупинився там, бо за ним гнались. Це — побічне підтвердження того, що Рим був від Заруба на великій відстані. Тільки переконавшись у тому, що дружини Святослава і Рюріка припинили переслідування та повернули до Киє-

ва, Кончак міг атакувати місто-заставу Рим. Коли ж він дізнався про припинення погоні? Відстань між Києвом та Зарубинською переправою (майже 116 км) Святослав подолав не менше як за дві доби. Побачивши, що половці втекли, він одразу не вирушив у зворотню дорогу, а розвідники Кончака не могли приєднатись до своїх, доки не переконались, що руські повернули назад. Припустимо, що вони ще день були біля Заруба. Якщо швидкість просування дружин Кончака з полоном була не більше ніж 40—50 км на добу, а розвідників — приблизно 60—70 км на добу, не важко підрахувати, коли вони змогли наздогнати Кончака. Ось ці підрахунки.

Відстань від Переяслава до Рима (Верхньодніпровська) — приблизно 319 км, від Заруба (гирло р. Трубежу) до Рима — 310 км. Кончак подолав цю відстань максимум за вісім діб, мінімум за 6,4, а розвідники (від Заруба) відповідно — за 5,1 та 4,4 доби. Якщо Кончак ішов з найменшою швидкістю, а розвідники з найбільшою, зустріч між ними відбулася на 280-му кілометрі. І навпаки, коли Кончак рухався максимально швидко, а розвідники повільно, то вони зустрілися на 300-му кілометрі. Це означає, що Кончак був повідомлений про припинення погоні лише на підході до міста-застави Рима (Римова). Звістка заспокоїла хана. На шляху до Протовчанської переправи він розгромив місто Рим, а мешканців полонив.

Топонімів, співзвучних Риму, крім вказаних нами, на правобережжі, в межах розглянутого відрізка Дніпра, більше немає. Саме тому ми обстоюємо думку про те, що згадуване в «Слові о полку Ігоревім» місто-застава Рим (Римов) розташовувалось не в районах річок Сули, Буромки, Груні, Псла, а на правій притоці Дніпра — річці Самоткані, в межах нинішнього міста Верхньодніпровська, районного центру Дніпропетровської області.

¹ Цитати з тексту «Слова» беруться за фотокопією вид. 1800 р., репродукованою у кн.: Дмитриев Л. А. История первого издания «Слова о полку Игореве». М.—Л., 1960, с. 77—132, экземпляр «Я».

² Ляскронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время. Спб., 1907, с. 9—10; Кудряшов К. В. Половецкая степь. М., 1948, с. 74—76; Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. М., 1885, с. 163; Голубовский П. В. Список населенных мест Полтавской губ. Спб., 1862, с. 183; Довженок В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древнерусские места Воиной К., 1966, с. 9; Александров-Липкин Ю. А. Далекое прошлое соловьиного края. Воронеж, 1971, с. 79—90.

³ ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись. М., 1962, ствп. 648—649.

⁴ Там же, ствп. 646.

⁵ ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись, ствп. 253.

⁶ Там же, ствп. 634.

⁷ ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись, ствп. 646.

^{8—10} Там же, ствп. 647.

¹¹ Там же, ствп. 648.

¹² Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Архів № ДИМ — 5, масштаб: 1 дюйм — 3 версти.

¹³ Там же. Карти Катеринославської губернії 1869—1897 рр. Масштаб: 1 дюйм — 3 версти. Ряд XXVI, арк. 12, 13. Архів № 15.

¹⁴ Список населенных мест Верхнеднепровского уезда, Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1911, с. 28, § 19, запись № 3: «Рымъ» (предместье гор. Верхнеднепровска и п. Широкий).

¹⁵ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971, с. 263—271.

М. Т. СОКОЛ

Римов — древнерусский город-застава

Резюме

В статье приводятся данные о том, что древнерусский город-застава Римов, упоминаемый под 1185 г. в летописи и в «Слове о полку Игореве», находился на правом берегу Днепра на южной окраине Древнерусского государства. Исходя из анализа летописных и топонимических данных, автор помещает Римов на р. Самоткань в окрестностях современного г. Верхнеднепровска.